

Tahir ƏMİRASLANOV,
Azərbaycan İqtisad Universitetinin
Qida Mühəndisi Fakültəsinin professoru,
Azərbaycan Külinariya Asosasiyasının müdiri,
tarix elmləri doktoru

“KİTABİ DƏDƏ QORQUD”DAKI BƏZİ SÜFRƏ ADƏTLƏRİNDƏ ETNOPSİXOLOJİ MƏQAMLARIN NÜMAYİŞİ

Açar Sözlər: Dədə Qorqud, yemək, süfrə, saqi, Nigar, kafir qızları

XÜLASƏ

“Kitabi-Dədə Qorqud”da bir çox sosioloji, psixoloji amillər məhz mətbəx mədəniyyəti vasitəsi ilə açılır. Hər bir kişinin statusu təkcə onun qılıncıyla deyil, həm də süfrəsi ilə ölçülür. Müxtəlif qadın xarakterləri məhz qadının qonaq qəbul etməsi, necə yemək yeməsi, mətbəxə münasibətiylə ölçülür. “Kitabi-Dədə Qorqud”da qalib tərəfin qalibiyyəti belə süfrədə öz əksini tapır. Düşmənin arvadının, nişanlısının süfrədə yemək paylaşması, saqilik etməsi (içki paylaşması) süfrə arxasında oturan qəbilənin, ya qonaqlıq verən evin qalib olmasını göstərir.

Abstract

THE ASPECTS OF ETHNO-PSYCHOLOGICAL MOMENTS OF SOME CLOTH (TABLE) TRADITIONS AT “KİTABİ-DEDE QORQUD”

The book “Kitabi-Dede Gorgud” discovers many sociological psychological phenomenon by means of the cuisine culture. The status of any man is only measured by means of a sword or at the table. The character of various womens valued by how she accepts guests, how she eats or her relation towards cuisine. The book “Kitabi-Dede Gorgud” reflects the victory at such a table. The wives of enemies, their fiancées served dinner and drinks at the table , that witnessed that the tribe or clan sitting at the table is a winner .

Key Words: Dada Gorgud, food, cloth, cupbearer, Nigar, Girls of unbelievers

Millət folkloru, folklor isə milləti yaradır. Yumurta toyuqdan, toyuq da yumurtadan yaranan kimi. Xalqımız çox dərin mənalı yüksək məlumat yüklü folklor nümunələri yaradıb. Və əksinə bu gözəl folklor nümunələri də xalqımızı yaradıb. Onları təhrif etmədən gələcək nəsillərə çatdırmaq bizim nəslin borcudur. Qədim dastanları, nağılları, atalar sözlərini və s. müasirləşdirmək çox ağır itkilərə gətirib çıxara bilər. Milli qeyri-maddi mədəni irsin tərkib hissəsi olan bu xalq yaradıcılığı nümunələrini olduğu kimi saxlayıb, yenilərinin yaranmasını stimullaşdırmaq daha səmərəli olardı. Qəribədir ki, folklorumuzdakı qida mədəniyyəti ilə bağlı məqamlar riyazi dəqiqliklə verilir və bir çox fizioloji, etnofizioloji, etnopsixoloji və s. məqamlar açılır. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı oğuz igidləri bərk yatanlardır. Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyunda deyilir: “*Qazanı küçücük ölüm tutdı, uydu. Oğuz bəgləri yedi gün uyurdu. Anunçun “küçücük ölüm” deərlərdi*” (1, 116).

“Qanturalı baqdı gördü bu qonduğı yerdə quğı quşları, turnalar, turaclar, kəkliklər uçarlar. Souq-souq sular, çayırılar-çəmənələr... Selcan xatun bu yeri görklü gördü, bəgəndi. Düşdilər, işrətə məşğul oldılar. Yedilər, içdilər.

Ol zəmanda Oğuz yigitlərinə nə qəza gəlsə, uyxudan gəlirdi. Qanturalının, uyxusu gəldi, uydu. Uyrəkən qız aydır: “Mənim möhüblərim çoxdur. Nagah alğarla

gəlməsün, tutuban yigidim öldürməsünlər!” – dedi. Qanturalının atını için tutdı, geydirdi. Kəndü dəxi için tutdı, geyindi. Sügüsün əlinə aldı, bir yüksəg yerə çıxdı, gözlədi” (1, 90). Amma hər yerdə onların ovdan, məclisdən sonra, yəni bərk yeyəndən sonra bərk yatdıqlarını görürük. Ac qarına bərk yatan oğuz misalı görmürük. Bu da təbiidir. Ət kimi gec həzm olunan qidaların həzmi üçün 4-6 saat zaman lazımdır. Mədə-bağırsağ sistemi yükləndikcə bədəndəki qanın əsas hissəsi onu həzm etmək üçün mədə-bağırsağ sisteminə yönəlir. Digər orqanlarda, xüsusilə beyində qanın miqdarı çox azaldığından orqanizmdə süstlük yaranır. İnsan yatmaq istəyir və yatır. Qədim Yunanıstanda da simposiyalardan, Rusiyada da trapezadan sonra yatırdılar. İndi də ordularda nahardan sonra əsgərlərə azı bir saat dincəlmək zamanı ayrılır. Bu təbii proses “Kitabi-Dədə Qorqud”da öz əksini tapıb.

Dastanda Türk xalqlarında bu gün də yaşayan etnik psixologiya əks olunur. Dədə Qorqud qadınlara dəyər verərkən onların təbiətini daha çox mətbəxə münasibətləri ilə açıqlayır. Ozan aydır: Qarılar dörd dürlidü: birisi soldıran soydur, birisi toldıran toydur, birisi evin tayağıdır, birisi necə söylərsən, bayağıdır.

Ozan, evin tayağı oldır ki, yazıdan-yabandan evə bir qonaq gəlsə, ər adam evdə olmasa, ol anı yedirər içirər, ağırlar-əzizlər, göndərər. Ol Ayışə, Fatimə soyudur, xanım. Anun bəbəkləri bitsün. Ocağına buncılayın övrət gəlsün... Gəldin ol kim soldıran soydur, sapadanca yerindən uru turar, əlin-yüzün yumadan toquz bazlamac ilə bir küvlək yoğurd gəvəzlər, toyınca tıqa-basa yeyər, əlin bögrinə urar, aydar: “Bu evi xərab olası! Ərə varalıdan bərü dəxi qarınım toymadı, yüzüm gülmədi. Anun kibinin, xanım, bəbəkləri bitməsün; ocağına buncılayın övrət gəlməsün. Gəldin ol kim necə söylərsən, bayağıdır. Evinə yazıdan-yabandan bir udlu qonaq gəlsə, ər adam evdə olsa, ana disə ki, tur ətmək gətür, yeyəlim, bu da yesün; disə, bişmiş ətməgün bəqası olmaz, yemək gərəkdir, övrət aydar: “Neyləyəyim, bu yığılacaq evdə un yoq, ələk yoq. Dəvə dəgirməndən gəlmədi”,-diyər; Ol, Nuh peyğəmbərin eşəki əslidür. Andan dəxi sizi, xanım, allah saqlasun. Ocağınıza buncılayın övrət gəlməsün” (səh. 33).

Övladı olmayan kəslərə də münasibət məhz mətbəxlə göstərilir. “Dirsə xanın oğlu Buğac xan boyunda” deyilir: “Kimün ki oğlu-qızı yoq, qara otağa qondurın, qara keçə alsun, yeməzsə, tursun-getsün”, - demişdi (1, 34). Bununla da ailənin millətin doğar olmasının vacibliyi, soyun davam etdirilməsi başlıca məsələ kimi ortaya qoyulur. Dirsə xan da münasibətləri aydınlaşdırmaq üçün mətbəxə istinad edir.

Dərsə xan aydur: “Bayandar xan bənim nə əksüglüğüm gördü? Qılucumdənmü gördü, süfrəmdənmi gördü? Bəndən alçaq kişiləri ağ otağa, qızıl otağa qondurdu. Bənim suçum nə oldı kim, qara otağa qondurdu?” – dedi (1, 34). İndi “kişi süfrəsindən tanınar” deyirik ki, bu da min illərdir ki bu psixoloji məqamın türk etnosunda yaşadığını göstərir. Boyda igidə verilən mükafatlar içində mətbəxlə bağlı olanlar da var.

“Ağ ayıldan tümən qoyun vergil,-

Bu oğlana şişlik olsun, ər dəmlidir!” (1, 36)

Dastanda qonağa münasibət bu və qadınlara xarakteristika verilən hissədən başqa həm də belə açıqlanır.

Qonağı gəlməyən qara evlər yıqılsa, yeg.

At yeməyən acı otlar bitincə bitməsə, yeg.

Adam içməyən acı sular sızınca sızmasa, yeg (1, 32).

Süfrə mədəniyyətinin, adətlərinin, düşüncəsinin davamı tərbiyə ilə bağlanır. “Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz”.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da mətbəx mədəniyyəti ilə bağlı tez-tez təkrarlanan bir ifadəyə də rast gəlirik “Barmaqları nigarlı kafir qızları”.

Salur Qazanın evinin yağmalandığı boyda: “Səksən yerdə badyələr qurulmuşdu. Altun ayaq sürahlilər düzülüşdü. Toquz qara gözlü, xub yüzlü, saçı ardına urulu, köksi qızıl dügməli, əlləri biləgindən qınalı, barmaqları nigarlı məhəbbət kafər qızları Qalın Oğuz bəglərinə sağraq sürüb içərlərdi. (2, 42).

“Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”da deyilir: “Bir gün Ulaş oğlu Qazan bəg yerindən turmuşdu. Qara yerin üzərinə otaxların tikdirmişdi. Bin yerdə ipək xaliçəsi döşətməmiş idi. Ala sayvan gög yüzünə aşanmışdı. Toqsan tümən gənc oğuz söhbətinə dərilməmişdi. Ağzı böyük xümrələr ortalığa salınmış idi. Toquz yerdə badyələr qurulmuşdu. Altun ayaq sürahlilər dizilmişdi. Toquz qara gözlü, örmə saçlı, əlləri biləgindən qınalı, parmaqları nigarlı, boğazları birər qarış kafər qızları al şərəbi altun ayaqla Qalın Oğuz bəglərinə gəzdirlərdi” (2, 68).

Süfrə arxasında xidmət göstərən, saqilik edən qızlar kafir qızlarıdır. Düşməndən döyüşdə alınıb, zəbt ediləblər. Bəs niyə hər yerdə onlar barəsində mütləq “Barmaqli nigarlı” ifadəsi əlavə edilir. Nigar sözü burada üzük kimi işlədilir. Barmaqli nigarlı isə kiməsə məxsus, kiminsə tamğasını gəzdirən, kiminsə arvadı ya nişanlısı mənasındadır. Düşmənin nişanlısına, hərəminə, arvadına sahib olmaq, ona qalib gəlmənin, onu sona yetirməyin simvoluydu. Çünki üzük həm də sonsuzluğu, əbədiyyəti əks etdirən nişan, damğadır. Mənən sınımış sərkərdə artıq müqavimət göstərə bilməzdi. Elə buna görə də Şöklü Məlik də Qazan xanı sındırmaq üçün, ona qalib gəlmək üçün onun arvadının gətirilib süfrədə saqilik etməsini istəyir. Buna çalışır. Yenə də Salur Qazanın evinin yağmalandığı boyda: Bu yana Şöklü Məlik kafərlərlə şən-şamdan yeyib-içüb oturardı. Aydır: “Bəglər, bilürmisiz, Qazana necə heyf eləmək gərək? Boyu uzun Burla xatununu gətürüb, sağraq sürdürmək gərək!” – dedi.

Boyu uzun Burla bunu eşitdi, yürəgilə canına odlar düşdi. Qırq incə bellü qızın içinə girdi, ögüt verdi. Aydır: “Qanğınuzda yapışurlarsa “Qazan bəgün xatunu qanğınızdır” deyü, qırq yerdən avaz verəsiniz”, – dedi.

Şöklü Məlikdən adam gəldi: “Qazan bəgün xatunu qanğınuzdur?” – dedi. Qırq yerdən avaz gəldi. Qanqısıdır, bilmədilər. Kafərə xəbər verdilər: “Birinə yapışdıq, qırq yerdən avaz gəldi. Bilmədik, qanqısıdır” – dedilər.

Kafərə aydır: “Mərə, varın Qazanın oğlu Uruzı tartun çəngələ asun. Qıyma-qıyma ağ ətindən çəkün, qara qaurma bişürüb, qırq bəg qızına ilətün. Hər kim yedi, ol degil, hər kim yemədi, oldur. Alun gəlün, sağraq sürsün!” – dedi.

Boyu uzun Burla xatun oğlunun yamacına gəldi. Çağırıb oğluna soylar, görəlim, xanım, nə soylar. Aydır:

Oğul, oğul, ay oğul!

Bilürmisin nələr oldı?

Söyləşdilər fısıf-fısıf,
 Kafərin fe'lin tuydım.
 Dünlügi altun ban evimin qəbzəsi oğul!
 Qaza bənzər qızımın-gəlinimün çiçəgi oğul!
 Oğul, oğul, ay oğul!
 Toquz ay tar qarnımda götürdüyüm oğul!
 On ay deyəndə dünyaya götürdüyüm oğul!
 Tolması beşikdə bələdüyüm oğul!

Kafərlər tərs tanışmışlar. “Qazan oğlu Uruzı həbsdən çıxarun, boğazından orğanla asun. İki talusından çəngələ sancun, qıyma-qıyma ağ ətindən çəkün. Qara qaurma edib, qırq bəg qızına ilətün. Hər kim yedi, ol degil. Hər kim yemədi, ol Qazan xatunudur, çəkün döşəgimizə götürəlim, sağraq sürdirəlim! - demişlər. Sənin ətündən, oğul-a, yeyəyinmi? Yoxsa, sası dinlü kafərin döşəginə girəyinmi? Ağan Qazanın namusını sındırayınmı? Hecədəyin, oğul, hey?!” - dedi.

Uruz aydır: “Ağzın qurısın, ana! Dilün çürisin, ana! “Ana həqqi-tənri həqqi” deyilməsəydi, qalqubanı yerimdən turaydım, yaqanla boğazından tutaydım. Qaba öncəm altına salaydım. Ağ yüzünü qara yerə dəpəydim. Ağzunla yüzindən qan şorladaydım. Can tatlusın sana göstərəydim. Bu nə sözdür? Saqın, qadın ana! Mənim üzərimə gəlməyəsən! Mənim üçün ağlamıyasan! Qoy bəni, qadın ana, çəngələ ursunlar! Qo ətimdən çəksünlər, qara qaurma-etsünlər, qırq bəg qızımın öginə ilətsünlər. Anlar bir yedigində sən iki yegil! Səni kafərlər bilməsünlər, tuy-masunlar. Ta kim, sası dinlü kafərin döşəginə varmıyasan. Sağraqın sürmiyəsən. Atam Qazan namusunu sımayasan. Saqın!” - dedi (2, 46-47).

Şöklü Məliyin məhz buna nail ola bilməməsi onun müvəqqəti üstünlük əldə etdiyini, məğlub olacağını göstərir.

Oğuz bəylərinin igid və qalib olduğunu bildirən, qabardılan faktorlardan biri də düşmənin qız-gəlininə, arvadına sahiblənməkdir.

Yenə də, “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”da Alp Ərənin tərəfində “qırq cübbə bürünüb otuz yedi çələ bəyinin məhbub qızlarını çapub bir-bir boynun qucan, yüzündən-todağından öpən İlən Qoca oğlu Alp Ərən çapar yetdi (1, 50).

“Salur Qazan tutsaq olub oğlu Uruz çıxardığı boy”da Salur Qazan özünü belə öyür:

“Ol qəl'əyi, altı baş ərlə mən Qazan vardım,
 Altı günə qomadım, anı aldım.
 Kəlis asın yıqub, yerinə məscid yaptım.
 Ban banlatdım.
 Qızını-gəlinini ağ köksümə oynatdım.
 Bəglərin qul etdim.
 Anda dəxi “ərəm, bəgəm” - deyü ögünmədim.
 Ögünən ərənləri xoş görmədim” (2, 118).

Buradan da düşmənin qız-gəlininin əldə edilməsinin qabiliyyətin simvolu olduğunu görürük.

Cingiz Xana aid edilən qalibiyyət şüarında da, “Ən böyük səadət düşmənin arvadını qucmaqdır” deyilir.

Bu isə yalnız düşmən tam çökdükdən, öldürüldükdən, tam qələbə zamanı mümkündür.

Buna görə də barmağı nigarlı kafir qızlarının saqilik etdikləri süfrə qaliblərin süfrəsiydi. Bu ifadə oğuzların düşmənlərindən güclü olduğunu ifadə etdirir. Bu həm də qabiliyyətin süfrə mədəniyyətində necə əks olunduğunu göstərir.

Bu psixoloji durum bu gün də başqa formada da olsa öz gücünü saxlayır.

Ola bilsin ki, dilimizdəki bir sıra məvhumlar qeyrət, namus anlayışları elə həmin dövrdə formalaşmış. “Pendiri dəri saxlar, arvadı əri”. Yəni arvadın düşmən əlində olması ərinin zəifliyindən, arvadı qoruya bilməməsindən irəli gəlir. Burada söhbət motal, tulum pendirindən gedir ki, dəri pendiri sərhəd kimi əhatə edib qoruyur.

Arvadı əlindən alınmış sərkərdə alçaldılır. “Getsin arvadının dərini çəksin”, “Arvadını altında saxlaya bilmir, başqalarına ağıl öyrədir”, “Namusu qanla yuyurlar” ifadəsi isə düşməni məhv etməyə, qız-gəlini qurtarmağa səsləyir.

Ehtimal ki, dilimizdəki “Ana Vətən” ifadəsi elə bu düşüncəylə, bu psixoloji duruşla formalaşmış. Vətəni qorumaq təkcə tormağı qorumaq yox, həm də ananı, qız-gəlini qorumaqdır.

Buna görə də folklor nümunəsindən bir söz, bir ifadə belə öz dövrünün adət-ənənələrinin psixoloji durumunu, sosial münasibətləri və s. açıqlamağa kömək edir və bu üzdən toxunulmazdır, qoruyub saxlanılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 376 s
2. Kitabi Dədə Qorqud; Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.

